

Prof. UAM dr hab. Andrzej Pryba MSF
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Teologiczny

Recenzja rozprawy doktorskiej ks. mgr lic. Emmanuela Opponga Okraha
zatytułowanej: Moral Messages in the Pastoral Letters of the Bishops of
Ghana (1992-2025), (ss. XXV + 305),
napisanej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Kardynała Stefana
Wyszyńskiego w Warszawie
pod kierunkiem ks. prof. UKSW dra hab. Krzysztofa Kietlińskiego

1. Wprowadzenie

Przedmiotem recenzji jest rozprawa doktorska ks. Emmanuela Opponga Okraha zatytułowana „Moral Messages in the Pastoral Letters of the Bishops of Ghana (1992-2025)”, przygotowana na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie pod kierunkiem ks. prof. UKSW dr. hab. Krzysztofa Kietlińskiego. Praca podejmuje zagadnienie moralnego przesłania listów pasterskich biskupów Ghany oraz sposobów jego przyjmowania i przekazywania w praktyce duszpasterskiej.

Wybór problematyki należy ocenić pozytywnie. Rozpatrywanie nauczania moralnego episkopatu konkretnego kraju w powiązaniu z jego uwarunkowaniami społecznymi, kulturowymi i politycznymi stwarza możliwość ukazania, w jaki sposób uniwersalne zasady chrześcijańskiego życia moralnego znajdują zastosowanie w określonych okolicznościach historycznych. Szczególnie interesujące jest połączenie pytania o treść nauczania z pytaniem o jego recepcję. Samo ogłoszenie dokumentu nie przesądza bowiem o jego zrozumieniu, przyjęciu i przełożeniu na praktykę.

Doktorant nie ogranicza się do zagadnień indywidualnej moralności. Uwzględnia sprawiedliwość i pokój, odpowiedzialność za środowisko naturalne, formację moralną, a także małżeństwo, rodzinę i seksualność. Takie ujęcie pozwala przedstawić moralne przesłanie listów w powiązaniu z odpowiedzialnością osobistą, wspólnotową i instytucjonalną. Docenić należy również próbę uwzględnienia doświadczenia księży, którzy pośredniczą między nauczaniem biskupów a codziennym życiem wspólnot parafialnych.

Rozprawa obejmuje wprowadzenie, pięć rozdziałów, zakończenie oraz bibliografię. Jej zasadniczy układ prowadzi od podstaw teologicznych listów pasterskich, przez opis sytuacji społeczno-moralnej Ghany i omówienie wybranych dokumentów, do prezentacji materiału

ankietowego i propozycji duszpasterskich. Jest to koncepcja zasadna, choć jej wykonanie budzi zastrzeżenia dotyczące pogłębienia analizy, przejrzystości procedury badawczej oraz staranności opracowania aparatu naukowego.

2. Źródła, cel, problem i metoda dysertacji

2.1 Podstawa źródłowa

Zgodnie z deklaracją Autora podstawowy materiał źródłowy stanowią listy pasterskie, komunikaty i oficjalne wypowiedzi Konferencji Episkopatu Ghany z lat 1992-2025. Ramę interpretacyjną tworzą Pismo Święte, dokumenty soborowe, nauczanie papieskie oraz inne dokumenty kościelne. Autor wykorzystuje ponadto opracowania teologiczne, społeczne i historyczne, materiały prasowe oraz wyniki własnego badania ankietowego wśród duchownych (s. xx-xxii).

Pozytywnie oceniam zamiar zestawienia nauczania Kościoła powszechnego z wypowiedziami episkopatu lokalnego. Pozwala to rozpatrywać listy nie tylko jako wypowiedzi okazjonalne, lecz także jako formę zastosowania zasad moralnych do problemów konkretnego społeczeństwa. Włączenie literatury dotyczącej kontekstu afrykańskiego i ghańskiego odpowiada potrzebom tak określonego przedmiotu badań.

Podstawa źródłowa wymaga jednak bardziej krytycznego uporządkowania. Deklaracja wyboru tekstów dotyczących powracających problemów moralnych nie zastępuje przedstawienia operacyjnych kryteriów budowy korpusu. Należało podać pełny wykaz analizowanych dokumentów, oryginalne tytuły, rodzaj wypowiedzi, podstawę wydania i uzasadnienie włączenia do badań. Szczególnego wyjaśnienia wymaga relacja między zakresem chronologicznym określonym w tytule a doбором dokumentów szerzej omawianych w rozdziale trzecim: podrozdziały poświęcone konkretnym listom i komunikatom dotyczą tam lat 2000-2023 (s. 92-152). Nie oznacza to, że w całej pracy brak wcześniejszych i późniejszych odniesień, ale utrudnia ocenę równomierności analizy okresu 1992-2025.

Niezbędne jest też odróżnienie listu pasterskiego od komunikatu, oświadczenia czy innej wypowiedzi publicznej. Łączne badanie tych gatunków jest możliwe, lecz powinno zostać wyraźnie uzasadnione i uwzględniać różnice adresata, okazji powstania, funkcji oraz sposobu argumentowania. Sam wspólny podmiot autorstwa nie usuwa tych różnic.

Osobnego komentarza wymaga dobór przekładów biblijnych. Bibliografia wymienia ESV w wydaniu Crossway z 2001 r., NIV w wydaniu Zondervan z 2011 r. i NRSV w wydaniu

Thomas Nelson z 1989 r. (s. 278). Autor nie objaśnia, dlaczego korzysta z kilku przekładów, według jakiej zasady je dobiera i jaki jest ich związek z wersjami cytowanymi w analizowanych dokumentach. Zastrzeżenie należy sformułować właśnie w tych kategoriach, nie jako bezwzględny zakaz korzystania w katolickiej pracy naukowej z przekładów powstałych poza katolickim środowiskiem.

Trzeba bowiem uwzględnić istnienie katolickiej edycji NRSV, wymienionej w wykazie zatwierdzonych przekładów Konferencji Biskupów Katolickich Stanów Zjednoczonych, oraz katolickiej edycji ESV, stanowiącej podstawę nowego lekcjonarza w Anglii i Walii (USCCB, „Approved Translations of the Bible”; Catholic Bishops’ Conference of England and Wales, „Frequently Asked Questions - Lectionary”). Nie przesądza to ani o statusie konkretnych wydań przywołanych przez Doktoranta, ani o praktyce Kościoła w Ghanie. Należało zatem określić wykorzystane edycje i uzasadnić ich funkcję w badaniu, a w przypadku przytaczania listów zachować brzmienie cytatów obecne w źródle.

2.2 Cel i problem badawczy

Cel rozprawy został określony jako moralnoteologiczna analiza listów pasterskich episkopatu Ghany, obejmująca ich treść, recepcję i skuteczność duszpasterską (s. xviii–xx). Poszczególnym rozdziałom przyporządkowano pytania o teologiczne podstawy listów, społeczno-moralny kontekst ich powstania, zasadnicze treści moralne, sposób przyjmowania i przekazywania przez duchownych oraz możliwości zwiększenia ich oddziaływania.

Doceniam czytelny związek pytań szczegółowych z ogólnym układem pracy. Przedmiot badań jest rozpoznawalny, a cel posiada znaczenie zarówno poznawcze, jak i praktyczne. Wymagał on jednak większej dyscypliny pojęciowej: analiza treści, badanie recepcji i ustalanie skuteczności oddziaływania są odrębnymi zadaniami, których realizacja wymaga różnych typów materiału dowodowego.

Szczególnie istotne jest odróżnienie opinii duchownych o oddziaływaniu listów od empirycznego wykazania zmian w postępowaniu wiernych. Materiał zgromadzony w rozprawie umożliwia przede wszystkim poznanie deklarowanych praktyk i ocen badanych księży. Nie uzasadnia natomiast wszystkich twierdzeń o rzeczywistym, trwałym wpływie listów na życie moralne społeczeństwa ghańskiego. Zakres wnioskowania powinien zostać konsekwentnie dostosowany do rodzaju danych.

2.3 Metoda i komponent empiryczny

Autor deklaruje zastosowanie metod analitycznej i krytycznej, opisowej, tematycznej, empirycznej i porównawczej (s. xxi–xxii). Wieloaspektowy charakter podejścia jest uzasadniony problematyką rozprawy, jednak wyliczenie metod nie jest jeszcze wystarczającym opisem procedury badawczej. Brakuje odpowiednio precyzyjnego wyjaśnienia, jak wyodrębniano kategorie analizy, według jakich kryteriów porównywano dokumenty oraz jak kontrolowano przejście od materiału źródłowego do interpretacji i wniosków.

Rozdział czwarty prezentuje dane z badania 66 księży z pięciu jednostek diecezjalnych: Sunyani, Techiman, Goaso, Kumasi i Accra (s. 156-158, 218). Badanie jest określane jako ankietowe; przywołane są odpowiedzi na pytania zamknięte i wypowiedzi otwarte. Nie należy więc bez dodatkowej dokumentacji przedstawiać go jako zbioru przeprowadzonych wywiadów. Zarazem sama liczba 66 respondentów nie stanowi wystarczającej podstawy do zakwestionowania wartości materiału: zasadnicze znaczenie mają sposób doboru uczestników, cel badania i granice wnioskowania.

W udostępnionym egzemplarzu nie przedstawiono jednak wystarczającego opisu rekrutacji, liczby zaproszonych księży, odsetka odpowiedzi, rozkładu respondentów między diecezjami oraz procedury opracowania wypowiedzi otwartych. Szczególnie istotny jest brak aneksów B i C, do których odsyłają m.in. przypisy 592, 615, 627, 630 i 774. Uniemożliwia to pełną ocenę narzędzia, sformułowania pytań oraz sposobu powiązania odpowiedzi z prezentowanymi kategoriami wyników.

Najbardziej adekwatne wydaje się zatem traktowanie zebranych wypowiedzi jako eksploracyjnego materiału pochodzącego od informatorów społecznych, posiadających szczególny wgląd w życie parafialne z racji pełnionych funkcji duszpasterskich. Takie odczytanie zachowuje wartość poznawczą badania, a zarazem nie nadaje mu nieudowodnionej reprezentatywności dla całego duchowieństwa Ghany. Jest to propozycja interpretacji zakresu wyników, nie zastępcza deklaracja, że Autor faktycznie zastosował dobór celowy lub technikę wywiadu eksperckiego.

3. Ewaluacja merytoryczna rozprawy

3.1 Osiągnięcia i mocne strony

Za najważniejsze zalety rozprawy uznaję trafny wybór problemu badawczego. Autor podejmuje istotne zagadnienie relacji między nauczaniem moralnym a jego duszpasterskim przekazem, nie poprzestając na pytaniu, czego uczą biskupi, ale pytając również, jakie warunki

sprzyjają przyjęciu tego nauczania w parafiach. Istotnym walorem jest tu powiązanie teologii moralnej z konkretnym kontekstem społecznym - rozdziały drugi i trzeci ukazują problematykę sprawiedliwości, korupcji, nierówności, ochrony środowiska oraz życia rodzinnego jako obszary zastosowania zasad moralnych, co skutecznie przeciwdziała izolowaniu refleksji teologicznej od rzeczywistych problemów wspólnoty. Na uznanie zasługuje także uporządkowanie tematyczne przesłania dokumentów: wyodrębnienie zagadnień sprawiedliwości i pokoju, ekologii, formacji moralnej oraz rodziny i seksualności ułatwia orientację w analizowanym materiale (rozdział trzeci, s. 88-154), oferując tym samym użyteczną syntezę problemową, nawet jeśli jej walor analityczny nie jest jednakowo rozwinięty we wszystkich częściach.

Kolejną zaletą pracy jest dowartościowanie roli duchownych jako pośredników przekazu. Szczególnie interesująca jest uwaga poświęcona interpretowaniu listów, ich wykorzystywaniu w homiliach i katechezie oraz znaczeniu stałej formacji księży (s. 157-175), co cennie poszerza perspektywę badań i sprawia, że recepcja dokumentu nie zostaje sprowadzona wyłącznie do jego doręczenia lub publicznego odczytania. Wartość naukową wywodu podnosi włączenie własnego komponentu empirycznego - Autor przedstawia zestawienia odpowiedzi oraz wypowiedzi respondentów, podejmując próbę powiązania refleksji teologicznej z doświadczeniem duszpasterzy, przy czym wartość tego materiału należy docenić w granicach, na które pozwala przedstawiona dokumentacja, bez utożsamiania deklaracji respondentów z niezależnie potwierdzonymi skutkami.

Trzeba również docenić rozpoznanie zróżnicowania barier recepcji, co wyraża się m.in. w tabeli 4.9, gdzie zestawiono odpowiedzi księży z parafii miejskich i wiejskich, wskazując różnice w postrzeganiu barier związanych z piśmiennością oraz oporem politycznym i instytucjonalnym (s. 224-225). Stanowi to krok w stronę bardziej zróżnicowanej diagnozy, znacznie użyteczniejszej niż jednolite zalecenia dla wszystkich wspólnot. Pozytywnie należy ocenić praktyczną orientację wniosków - propozycje obejmujące materiały katechetyczne towarzyszące listom, tłumaczenia na języki lokalne, przekaz ustny i audiowizualny, formację duchowieństwa oraz mechanizmy informacji zwrotnej tworzą spójny zestaw kierunków pracy duszpasterskiej (s. 260-265), w którym na szczególną uwagę zasługuje trafne podkreślenie, że zasięg komunikatu cyfrowego nie jest tożsamy z jego moralnym przyswojeniem. Na koniec warto zauważyć rozpoznanie przez Autora części własnych ograniczeń: w zakończeniu przyznaje On, że nie badał bezpośrednio świeckich, ograniczył zasięg geograficzny i korzystał z danych samoopisowych (s. 274-275), co stanowi ważny przejaw świadomości

metodologicznej, choć należało wyciągnąć z niego dalej idące konsekwencje dla języka całej rozprawy.

Powyższe zalety pozwalają dostrzec wartość pracy wykraczającą poza samo zebranie treści dokumentów. Jej najistotniejszy wkład widzę w połączeniu problematyki moralnego przesłania listów z pytaniem o duszpasterskie warunki ich recepcji. Nie upatrywałbym natomiast oryginalności w samym powtarzaniu zasad katolickiego nauczania moralnego ani w deklarowaniu skuteczności rozwiązań, których niezależnie nie zbadano.

3.2 Głębokość analizy i spójność argumentacji

Zastrzeżenia budzi przede wszystkim przewaga partii referujących nad analitycznymi. Rozdział trzeci nie jest całkowicie pozbawiony interpretacji: Autor odnosi treści listów do nauczania Kościoła powszechnego oraz do problemów społecznych. Zbyt często jednak procedura sprowadza się do przedstawienia kolejnych wypowiedzi, zestawienia ich z podobnie brzmiącym fragmentem dokumentu papieskiego i potwierdzenia ogólnej zgodności stanowisk. Analiza doktorska wymagałaby wyraźniejszego rozpoznania struktury argumentacji moralnej. Należało określić, kiedy podstawę rozumowania stanowi argument biblijny, kiedy antropologiczny, prawnonaturalny czy społeczny, jak uzasadniane są przejścia od zasad do ocen szczegółowych i w czym ujawnia się specyfika stanowiska episkopatu Ghany. Potrzebna byłaby również bardziej systematyczna synteza porównawcza pokazująca ciągłość i zmiany w nauczaniu w całym zadeklarowanym okresie.

Ostrożniejszego rozróżnienia wymaga ponadto historyczny kontekst poszczególnych dokumentów i późniejszy komentarz interpretacyjny. Zestawianie listu z roku 2000 z późniejszymi analizami politycznymi jest dopuszczalne, ale trzeba jasno wskazać, że chodzi o retrospektywną interpretację, nie o rekonstrukcję pierwotnego kontekstu. Podobnie treści dokumentu biskupiego nie powinny zlewać się z wypowiedziami późniejszych komentatorów lub własnymi wnioskami Autora.

Pogłębienia wymaga kwestia teologicznego statusu analizowanych wypowiedzi. Na s. 30 Autor pisze o listach jako „not magisterial in the strictest sense”, podczas gdy w innych miejscach przedstawia je jako wyraz żywego bądź zwyczajnego nauczania Kościoła, m.in. na s. 168 i 221. Należało wyjaśnić zakres tych określeń oraz odróżnić autorytet nauczania moralnego od roztropnościowych ocen określonych sytuacji społecznych i propozycji praktycznych. Bez tego istnieje ryzyko traktowania każdej wypowiedzi episkopatu jako twierdzenia o jednakowym statusie.

3.3 Wartość i ograniczenia interpretacji danych

W rozdziale czwartym wielokrotnie następuje przejście od relacjonowania opinii księży do twierdzenia o potwierdzonym wpływie listów na życie wiernych. Przykładowo na s. 182-186 mowa jest o postrzeganym oddziaływaniu, natomiast na s. 189 pojawia się określenie „measurable moral and social transformation”. Bez jasno wskazanych wskaźników, bezpośrednich danych od wiernych i odpowiednio zaprojektowanego badania zmian tak silne sformułowanie nie znajduje dostatecznego uzasadnienia w prezentowanym materiale.

Należałoby rozdzielić trzy poziomy: to, co respondent powiedział o swoim doświadczeniu; interpretację jego wypowiedzi dokonaną przez badacza; oraz ocenę normatywną sformułowaną w świetle teologii moralnej. Przywołanie nauczania papieskiego może uzasadniać normatywny kierunek interpretacji, ale nie zastępuje empirycznego sprawdzenia skuteczności określonej praktyki duszpasterskiej. Problemem nie jest więc obecność tych cytatów, lecz niekiedy niewystarczające rozgraniczenie ich funkcji.

Nieprzekonujące jest również wyprowadzanie w tabeli na s. 220 „luki skuteczności” z różnicy między odsetkiem księży deklarujących częste wykorzystywanie listów a odsetkiem pozytywnie oceniających ich oddziaływanie. Są to różne wskaźniki, nie dwa pomiary tej samej zmiennej. Bez zbadania ich współwystępowania u poszczególnych respondentów nie można traktować różnicy zagregowanych odsetków jako miary efektywności.

Zalecenia rozdziału piątego są na ogół duszpastersko rozsądne, lecz ich status powinien być określony bardziej precyzyjnie. Część stanowi postulaty wynikające z refleksji normatywnej i doświadczenia badanych, a nie rozwiązania o dowiedzionej skuteczności. Warto byłoby przyporządkować każdej istotnej rekomendacji rozpoznany problem, odpowiedzialny podmiot, sposób wdrożenia oraz kryterium późniejszej ewaluacji. Uczyniłoby to rozdział mniej deklaracyjnym i bardziej operacyjnym.

3.4 Aparat naukowy i opracowanie redakcyjne

Rozprawa wymaga starannej korekty aparatu naukowego. Najpoważniejsze zastrzeżenia nie odnoszą się przy tym do długości przypisów, lecz do zgodności informacji zawartych w tekście z przypisaną im dokumentacją. Dobrym przykładem jest rozbieżność atrybucji na s. 91, gdzie tekst powołuje się na „Aidoo (2017)”, podczas gdy przypis 307 odsyła do artykułu A. L. Diedonga z 2016 r. - w tym miejscu należy ustalić właściwego autora i źródło przywołanej tezy. Podobne wątpliwości budzą rozbieżności dat na s. 80, gdzie w tekście występują „Collier (2009)” i „Fukuyama (2018)”, natomiast przypisy 283 i 285 wskazują odpowiednio publikacje

z 2007 i 1995 r., bez wyjaśnienia relacji między tymi oznaczeniami. Poważny błąd dokumentacyjny ujawnia się również na s. 147, gdzie wypowiedź przypisano Lindzie Ofori i badaniu z 2018 r., podczas gdy przypis 558 wskazuje pracę C. O. Gyane, V. U. Gmayinaana i E. Osei z 2025 r. - w obecnej postaci odesłanie to uniemożliwia weryfikację deklarowanego autorstwa i datowania. Ponadto na s. 149 występuje niejednoznaczna dokumentacja wypowiedzi imiennej: cytat przypisany Mosesowi Foh-Amoaningowi opatrzone przypisem 571 wskazującym Katechizm Kościoła Katolickiego oraz *Amoris laetitia*, które to dokumenty mogą co najwyżej uzasadniać treść prezentowanego stanowiska, ale nie dokumentują same przez się wypowiedzenia konkretnych słów przez wskazaną osobę.

Powyższe przykłady wymagają wyjaśnienia i korekty. Trzeba przyznać, że istotnie utrudniają one kontrolę argumentacji i osłabiają zaufanie do staranności dokumentowania tekstu. Przed ewentualną publikacją konieczne jest systematyczne sprawdzenie relacji między cytatem, jego autorstwem, przypisem i pozycją bibliograficzną.

Potwierdzają się również liczne uchybienia dotyczące zapisu. Wykaz skrótów zajmuje strony viii-xi, lecz część wymienionych oznaczeń, m.in. GS, LS, CCC, SECAM i USCCB, nie występuje poza tym wykazem w tekście załączonego egzemplarza. Obszerna lista skrótów biblijnych nie jest dostosowana do rzeczywistego wykorzystania poszczególnych ksiąg; ponadto pomija księgi deuterokanoniczne. Należało ograniczyć wykaz do przyjętych i faktycznie stosowanych oznaczeń.

Autor wielokrotnie powtarza rozbudowane opisy tych samych dokumentów. Szczególnie wyraźny przykład stanowi przypis 368 na s. 106, gdzie identyczny zapis dotyczący „Laudato si’”, nr 220, umieszczono dwukrotnie w obrębie jednego przypisu. Na s. 125-126 kolejne odsyłacze do tego samego listu powtarzają jego pełną identyfikację. Po pierwszym przywołaniu wystarczyłby konsekwentny zapis skrócony, zachowujący jednoznaczną identyfikację źródła. Nie należy jednak utożsamiać każdego powtórzenia przypisu z błędem. Różne zdania mogą wymagać odrębnej dokumentacji, a przypisy 394 i 395 na s. 112 odsyłają do częściowo różnych zakresów numerów encykliki. Przedmiotem krytyki jest przede wszystkim brak konsekwencji, nadmierna rozbudowa i wskazane rzeczywiste duplikacje, nie sama wielokrotność korzystania z tego samego dokumentu.

Bibliografia obejmuje s. 278-305. Jej podział nie sprowadza się do książek, artykułów i rozdziałów: Autor wyodrębnia również grupy dokumentów kościelnych oraz osobną część obejmującą źródła episkopatu Ghany. Zastrzeżenie należy więc odnieść do niedostatecznej przejrzystości hierarchii źródeł i opracowań, nie do całkowitego braku rozróżnień. Dla tej

rozprawy czytelniejszy byłby układ eksponujący dokumenty bezpośrednio badane, źródła normatywne służące interpretacji oraz opracowania i materiały kontekstowe.

Poważniejszą trudnością niż sama typologia publikacji jest podawanie w wielu opisach internetowych wyłącznie adresu strony głównej portalu. Takie odesłania nie prowadzą bezpośrednio do wykorzystanego materiału, a więc ograniczają sprawdzalność cytowania. Korekty wymagają również literówki, niespójność formatowania i niezgodności spisu treści z tekstem, np. w oznaczeniu podrozdziału 4.3.1 oraz strony rozpoczynającej wprowadzenie.

4. Ogólna ocena rozprawy i pytania do Doktoranta

Ogólna ocena rozprawy jest pozytywna, przy wyraźnym zastrzeżeniu, że poziom jej wykonania jest nierówny. Autor podjął problem wartościowy, zbudował zasadniczo logiczną strukturę opracowania i przedstawił materiał pozwalający powiązać nauczanie moralne z doświadczeniem duszpasterzy. Najbardziej wartościowy jest kierunek badawczy akcentujący rolę księży jako pośredników w recepcji listów oraz potrzebę instytucjonalnego i katechetycznego wsparcia tej recepcji.

Jednocześnie rozprawa nie realizuje wszystkich swoich zapowiedzi z równą precyzją. Dotyczy to zwłaszcza ambicji ustalenia skuteczności oddziaływania listów, systematycznej analizy rozwoju nauczania w całym przyjętym okresie oraz dokumentowania procedury empirycznej. Uchybienia źródłowe i redakcyjne nie powinny być bagatelizowane, jednak trzeba je hierarchizować: brak narzędzia badawczego i niespójne atrybucje mają większe znaczenie niż układ wykazu skrótów czy objętość opisów bibliograficznych.

W związku z przeprowadzoną oceną proszę Doktoranta o odniesienie się do następujących pytań:

1. **Korpus źródłowy i cezury czasowe.** Jakie dokładnie kryteria zdecydowały o wyborze dokumentów analizowanych w rozdziale trzecim? W jaki sposób korpus ten pozwala uzasadnić wnioski dotyczące całego okresu 1992-2025, a nie przede wszystkim dokumentów z lat 2000-2023?
2. **Metoda i dokumentacja badań własnych.** Jak rekrutowano 66 respondentów, ilu księży zaproszono do badania i jak wyglądał ich rozkład między diecezjami? Proszę przedstawić kwestionariusz oraz wyjaśnić dostępność aneksów B i C, sposób opracowania odpowiedzi otwartych, anonimizacji i uzyskania zgody na udział.

3. **Praktyczna weryfikacja rekomendacji.** Którą z propozycji rozdziału piątego Doktorant uznaje za najważniejszą i możliwą do wdrożenia w pierwszej kolejności? Jak należałoby zaprojektować jej pilotaż i ocenę, aby odróżnić zwiększenie zasięgu komunikacji od rzeczywistego pogłębienia rozumienia i praktykowania treści moralnych?

5. Wniosek końcowy

Mimo przedstawionych zastrzeżeń pozytywnie oceniam rozprawę doktorską ks. Emmanuela Opponga Okraha pt. „Moral Messages in the Pastoral Letters of the Bishops of Ghana (1992-2025)”. Za jej zasadnicze osiągnięcie uznaję problemowe opracowanie moralnego przesłania wybranych dokumentów episkopatu Ghany, połączone z próbą rozpoznania warunków ich recepcji przez duchowieństwo i sformułowania propozycji duszpasterskich. Wkład ten należy oceniać przede wszystkim jako kontekstualną syntezę moralnoteologiczną, uzupełnioną eksploracyjnym materiałem empirycznym, nie jako reprezentatywny pomiar skuteczności nauczania w całym społeczeństwie.

Wskazane ograniczenia metodologiczne, niedostatki analizy i uchybienia aparatu naukowego obniżają ocenę sposobu wykonania pracy oraz wymagają rzeczowych wyjaśnień i starannej korekty przed publikacją. Nie przekreślają jednak wartości podjętego problemu i przedstawionego wkładu badawczego, stanowiącego podstawę pozytywnej oceny dysertacji.

Stwierdzam, że recenzowana rozprawa doktorska spełnia wymogi ustawowe stawiane pracom naukowym przygotowywanym w celu uzyskania stopnia naukowego doktora w dziedzinie nauk teologicznych. Przedkładam zatem Wysokiej Radzie Instytutu Nauk Teologicznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie wniosek o dopuszczenie ks. mgra Emmanuela Opponga Okraha do dalszych etapów przewodu doktorskiego.